

УДК 94:334.713(477).62«18/19»

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2600802>

Мороз С.В.

аспірант кафедри всесвітньої історії
Харківського національного педагогічного
університету НПУ імені Г.С. Сковороди

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЗЕМЛЕРОБСТВА ТА НАРОДНИХ ПРОМИСЛІВ СХІДНОЇ СЛОБОЖАНЩИНИ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ПРОТЯГОМ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУХХ СТОЛІТТЯ

В статті досліджується розвиток землеробства та народних промислів на Східній Слобожанщині, як матеріально-технічна основа економічної модернізації цих українських етнічних земель протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Вивчається глибокий шар соціально-економічних та соціокультурних питань розвитку Слобожанщини, робиться спроба новаторського вирішення багатьох господарських проблеми. Створюється цілісна концепція впливу ринкової еволюції землеробства і народних промислів на прискорення процесу українського національного відродженні на землях Східної Слобожанщини.

Ключові слова: Східна Слобожанщина, українське національне відродження, українські етнічні землі, соціально-економічний розвиток, хліборобство, народні промисли, ринкова трансформація.

В статье исследуется развитие земледелия и народных промыслов на Восточной Слобожанщине, как материально-техническая основа экономической модернизации этих украинских этнических земель на протяжении второй половины ХІХ - начала ХХ ст. Изучается глубокий пласт социально-экономических и социокультурных вопросов развития Слобожанщины, делается попытка новаторского решения многих хозяйственных проблемы. Создается целостная концепция влияния рыночной эволюции земледелия и народных промыслов на ускорение процесса украинского национального возрождении на землях Восточной Слобожанщины.

Ключевые слова: Восточная Слобожанщина, украинское национальное возрождение, украинские этнические земли, социально-экономическое развитие, хлебопашество, народные промыслы, рыночная трансформация.

The article deals with the development of agriculture and crafts in the Eastern Slobozhanshchyna as the material and technical basis for the economic modernization of these Ukrainian ethnic lands during the second half of the 19th and the beginning of the 20th century. Studying a deep layer of socio-economic and socio-cultural issues of development of Slobozhanshchyna, an attempt is made to innovate the solution of many economic problems. A holistic conception of the influence of the market evolution of agriculture and folk crafts on the acceleration of the process of Ukrainian national revival on the lands of the Eastern Slobozhanshchina is created. The statement of the research problem is determined by the fact that the phenomenon of the East-Sloboda region, which gave the European civilization a number of highly developed in terms of quality to farmers and crafts, due primarily to the rich ethno-cultural and production traditions of the Ukrainian population of the Kursk and Voronezh provinces. There is no doubt that Ukrainian folk art, being the foundation of national culture, is directly dependent on the level of development of the spiritual culture of Ukrainian society, always remains an important form of identification of the Ukrainian national revival.

Conclusions and perspectives of further research. Having analyzed the scientific works and sources on the chosen theme, one can conclude that in the historical and cultural heritage of Eastern Slobozhanshchyna, the functional and semantic value of agriculture and handicrafts was their inextricable connection with the life of the local Ukrainian ethnic population. Products of farmers, handicraftsmen and artisans were part of the decoration of the dwelling, decorated the clothes, participated in the formation of the aesthetic tastes of the person, they taught to love and appreciate the national culture of the Ukrainian people. Ukrainian folk masters of the Eastern Slobozhanshchyna significantly contributed to national self-awareness, ensured the spread of traditions of Ukrainian folk culture. People's masters called their great role in the spiritual and political life of the society, attracted the views of the advanced, nationally conscious part of the Ukrainian intelligentsia, which deployed the process of national-cultural revival of Ukraine. The collection and study of samples of folk crafts and handicrafts impress aesthetic perfection, stylistic diversity. It turned out that during the second half of the XIX - early XX centuries. Handicrafts and crafts of the Ukrainian population of the Eastern Slobozhanshchyna, despite the development of machine production, did not lose its importance in the ethno-cultural space of Ukraine. In the conditions of Ukrainian national revival, the second half of the XIX - the beginning of the XX century. became the period of the highest development of handicapped cells in that part of the territory of the Kursk and Voronezh provinces, inhabited by ethnic Ukrainians. During this period, small industrial production of the Eastern Slobozhanshchyna as an essential component of the Ukrainian national economy and culture developed in the extremely favorable conditions of the market transformation of the entire Dnieper Ukraine.

We can state that for Ukraine the second half of the XIX - early XX century. The process of realizing the ideas of national revival was characteristic. In these conditions, folk masters of the Eastern Slobozhanshchyna set themselves the main goal of preserving Ukrainian national identity, traditional folk culture and language, popularization of Ukrainian history, the transfer of Ukrainian folk production traditions to children, and so on. That is why the nationally conscious part of the Ukrainian intelligentsia and zemstvo figures also saw their task in the first place to preserve the "soul of the Ukrainian people", to show the national character of folk art; and secondly, to help the handicraft industry in difficult economic conditions. It is thanks to the funds allocated by zemstvos and agricultural associations that the local Ukrainian-Ukrainian folk artists managed to popularize traditional handicrafts not only

All of this cultural richness of the Eastern Slobozhanshchyna requires its preservation and development. Modern processes of globalization and unification, often leading to the erosion of national culture, the destruction of traditions, the massive introduction of mass culture, make us look for new, adequate modern conditions for the form of preservation and translation of ethnic

values, put forward special requirements for the motivational field of ethnic belonging. However, in the New Independent Ukraine, national identity in the national-industrial terms is often unclaimed. Our study suggests that Ukrainian society should understand that all types of economic activities of the Ukrainian population of the Eastern Slobozhanshchyna are national heritage and spiritual wealth. Therefore, their preservation, revival and development as part of the national heritage of the Ukrainian people should become one of the priorities of the state policy of Ukraine. In the conditions of the Ukrainian national revival of traditions, the eastern-slobozhanskaya economic classes had a tremendous influence on the character of the formation of stylistic features of Ukrainian, Russian and world small industrial production. Combination of national traditions and innovations, stylistic features and creative improvisation, collective beginnings and views of the individual, handmade artistic products and high professionalism during the second half of the XIX - early XX centuries. became characteristic features of the creative work of Ukrainian folk artists, who were fortunate to live on the lands of the Eastern Slobozhanshchyna.

Key words: Eastern Slobozhanshchyna, Ukrainian national revival, Ukrainian ethnic lands, socio-economic development, agriculture, folk crafts, market transformation.

Постановка проблеми дослідження визначається тим, що феноменальність Східно-слобідського краю, що дав європейській цивілізації таку кількість високо-розвинених у якісному відношенні землеробів та народних промислів, пояснюється передусім багатими етнокультурними та виробничими традиціями українського населення Курської та Воронізької губерній. Не викликає сумніву, що українське народне мистецтво, будучи фундаментом національної культури, перебуває в прямій залежності від рівня розвитку духовної культури українського суспільства, завжди залишається важливою формою ідентифікації українського національного відродження. Зокрема, землеробства і народні промисли, що широко розвивалися на Східній Слобожанщині протягом другої половини XIX – початку XX ст. були особливим типом народної художньої творчості й містили у собі різноманітні соціокультурні, етнокультурні та художні процеси. На основі національних традицій і спадковості твори народного мистецтва Східної Слобожанщини й сьогодні зберігають зв'язок із природою, історією й моральними цінностями українського етносу. Можна погодитися з тим, що українське культурно-національне відродження узasadнювалося на народній мовно-культурній основі та на здобутках високого мистецтва. Народна культура, невід'ємна складова цього національно-культурного комплексу, постає своєрідною сукупністю способів і результатів діяльності традиційного україн-

ського суспільства, наслідком його багатовікової адаптації до природного середовища. Таким чином, народні ремісничі виробництва Східної Слобожанщини як важлива складова української національної культури значною мірою розвивалась на основі народної виробничої і духовної традиційної культури, її цінностей та досягнень. Актуальність теми дослідження визначається необхідністю сучасного переосмислення багатьох суттєвих аспектів та особливості історичного розвитку українського національного відродження на українських етнічних землях Східної Слобожанщини.

Аналіз актуальних досліджень присвячених основним проблемам історичного розвитку українських етнічних землях Східної Слобожанщини свідчить, що як у вітчизняних, так й в європейських роботах цьому важливому питанню дотепер приділяється недостатня увага. Наукові дослідження по визначеній темі досить нечисленні, але серед них варто особливо відзначити публікації та монографії О.М. Анфимова [1], Ф.К. Волкова [3], М.О. Доброворського [9], Є.С. Карнаухова [15], Н.Н. Кореневської [16], М.П. Маслова [17], А.Г. Слюсарського [22], М. А. Трубочанінова [24] та деяких інших авторів, якими був зібраний та узагальнений певний фактичний матеріал з історії українського населення Східної Слобожанщини.

Мета статті полягає у дослідженні процесу становлення та розвитку землеробства та народних промислів на Східній

Слобожанщині, як матеріально-технічній основі економічної модернізації цих українських етнічних земель протягом другої половини XIX – початку XX ст. та як фактор прискорення процесу українського національного відродження на землях Східної Слобожанщини.

Виклад основного матеріалу. Протягом другої половини XIX – початку XX ст. в процесі історичного розвитку землеробства та народних промислів серед етнічного українського населення в адміністративних межах Курської та Воронізької губернії можна виділити два етапи. Перший етап, який охоплював період з середини XIX – до початку XX ст., характеризувався динамічним ростом на території Східно-слобідського краю малих промислових підприємств, що, з одного боку, було викликано розширенням уже існуючих промислів та масовим переселенням в регіон кустарів та ремісників, які володіли багатим досвідом, технічними знаннями, уміннями, навичками в галузі кустарного виробництва; а з іншого боку було викликано інтеграцією землеробства та традиційних українських народних промислів та ремесел в загальноросійський та європейський соціально-економічний та соціокультурний простір. Саме сукупність цих факторів сприяла розвитку на Східній Слобожанщині міцної економіки, що задовольняла більшість потреб населення у різних виробках. У середовищі українських землеробів та ремісників відбувалося зародження нових соціальних типів дрібнотоварних виробників, що вели господарство найманою працею з використанням удосконалених верстатів, інструментів і технологій [10, с. 389-392]

На другому етапі розвитку дрібних дрібнотоварних виробництв, який тривав в на Східній Слобожанщині з початку XX ст. до 1917 року, традиційне українське землеробство та ремісничі виробництва остаточно інтегрувалися в соціально-економічну та соціокультурну структуру України. Вони залишилися українськими за змістом і формою й ставали європейськими за функціональним призначенням. На другому етапі внутрішня еволюція дрібного промислового підприємництва обу-

мовлювалася зростаючою увагою українського суспільства до процесів національного відродження. Організація на Східній Слобожанщині губернських кустарних комітетів сприяла зміцненню зв'язків між українськими громадами, між українськими хліборобами, кустарними осередками і українськими кооперативами союзами, а кустарне виробництво отримало фінансову підтримку [8, с.31-34].

На всіх етапах свого історичного розвитку хліборобство та народні промисли і ремесла Східної Слобожанщини завжди відігравали суттєву роль не лише в соціально-економічному, суспільно-політичному та етнокультурному житті цього регіону, а й та національному відродженні України, залишалися важливим ідентифікатором українського національного відродження. Дослідження розвитку землеробства і народних промислів та ремесел в умовах української культурної модернізації другої половини XIX – початку XX ст., вивчення цінного досвіду життя та діяльності українських народних майстрів в імперську добу, збереження ними духовності й розвитку національної ідентичності, вагомих культурних набутоків загальноросійського та світового значення сьогодні також стає важливим чинником державотворення та духовного відродження України, фактором позитивного впливу на розвиток соціально-економічної сфери, в розбудові національно-культурного життя [21, с. 21-23]

Динаміка становлення й розвитку українського етносу в умовах Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. свідчила про високу ступінь адаптивності українців до складних соціально-політичних і соціально-економічних умов індустріальної епохи, а також про їх високий етнокультурний потенціал в контексті українського національного відродження. На Східній Слобожанщині пореформеного часу основні елементи української етнічної культури (мова, міфи, фольклор, традиції, обряди тощо), а особливо землеробства та традиційні української промисли та ремесла визначали специфіку й особливий спосіб життя слобожанського населення, його менталітет і систему цінностей, що була

важливою формою українського національного відродження [14, с. 29-59].

Дрібні підприємці Східній Слобожанщині, які були зайняті в сфері економічного виробництва часто практичною діяльністю доводили свій патріотизм і любов до своєї батьківщини – України. Вони часто брали енергійну участь в процесі українського національного відродження, в популяризації української культури і мови, у формуванні етнокультурної та етносоціальної інфраструктури в багатьох регіонах Курської та Воронізької губерній. В багатьох слободах і селах Східної Слобожанщини в пореформений період при організаційній та фінансовій підтримці українських землеробів і дрібних підприємців будувалися храми, відкривалися медичні установи, школи, культурно-освітні заклади тощо. Представники українських народних громад часто виступали у ролі постійних піклувальників громадських установ, проводили благодійні акції, влаштовували спеціальні притулки для малозабезпечених верств населення. Вони практично перебирали на себе частину функцій держави по відношенню до населення своєї слободи чи села у галузі житлового забезпечення, побутових послуг, медичного обслуговування, соціального страхування, освіти та культури. На Східній Слобожанщині подібна діяльність українських землеробів на народних майстрів була дуже ваговою та доречною, вони не просто збільшували реальні можливості, але й дуже часто створювала єдині умови для задоволення культурних та соціальних потреб східно-слобідського населення, що значно сприяло розвитку українського національного відродження [19, с. 138].

Етнокультурні підстави формування української ідентичності конституюються через взаємозалежність української народної художньої культури й менталітету, що відбивало взаємозв'язок зовнішнього й внутрішнього в єдиному процесі життєдіяльності українського етносу. Цілісність традиційного культурного простору українського етносу характеризується диференціацією на рівні етнічно маркірованих предметів, насамперед об'єктивованих форм народної культури, а також інтеграцією на

рівні універсальних світоглядних категорій, що формують картину світу етносу. Відбиваючи найбільш загальні способи опису світу, моделюючи етнокультурний простір, етнічні ідентифікатори забезпечували цілісність цього простору, знаходячи кожному компоненту культури відповідність ментальній картині миру в цілому. Серед таких етнічних ідентифікаторів особливе місце займали народні звичаї, обряди та прикмети, які були пов'язані з землеробством та ремісництвом [9, с. 112].

На Східній Слобожанщині традиційні для українців форми міфологізації багатьох видів землеробства та промислів і ремесел повсюдно зберігалися майже до середини ХХ ст. Вироблена в процесі історичного розвитку господарчих завдань система цінностей української етнічної культури була орієнтована на людину та її самовизначення у світі, базовою підставою етнічної самоідентифікації особистості. Етнічна культура захищала українських хліборобів і кустарів Східної Слобожанщини від невизначеності їх буття, структурувала навколишній світ і формувала етнокультурну модель поведінки, сприяючи знаходженню свого місця в боротьбі за українське національне відродження. З іншого боку, добутки майстрів народних промислів, їхні образи й форми завжди були тісно пов'язані з міфологією, фольклором, обрядовістю, релігією, світосприйняттям і світорозумінням українського суспільства на різних етапах його розвитку [2, с. 14].

На Східній Слобожанщині протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. етнічна ідентичність формувалася, насамперед, на основі ціннісних переваг відбитих у ментальності українського народу та його етнічній культурі. Специфіка українського етнокультурного простору була вплетена у формах художніх текстильних виробів, якими користувався український народ. Навколишній світ, відбитий у художньому текстилі, метафорах, порівняннях, символах – це один з факторів, що визначав універсальність і специфіку конкретної національної картини світу. В пореформений період на Східній Слобожанщині всі процеси, які були пов'язані з землеробст-

вом і народними промислами, вважалися священним дійством й обов'язково міфологізувалися місцевим населенням [23, с. 421-423].

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. традиційна українська культура та етнічна ідентичність існувала в різних формах – у землеробстві, народних промислах, ремеслах, фольклорі тощо. Вона проявлялася в архітектурному й декоративному оздобленні селянського житла, святковому й весільному костюмі, начинні й була нерозривно зв'язана зі специфікою сільського життя. При цьому відбиття у фольклорі константних соціальних та етнокультурних процесів, що повторювалися в різних ситуаціях, а також відбиття у фольклорі основних процесів сільськогосподарських робіт та народних промислів при наявності стійкого ціннісного ядра мали першорядне значення для процесу формування етнічної ідентичності українського населення на території Східної Слобожанщини.

Другу половину XIX – початок XX ст. можна вважати на Східній Слобожанщині класичним періодом розвитку народної економіки і мистецтва, коли воно мало сталий національний характер, а його досконалість стала загально визнаною. В умовах Російської імперії традиційна народна культура стала об'єктивним легальним фактором протидії асиміляторській політиці царизму, і поряд з цим своєрідним засобом передачі етнокультурної інформації, збереження українством своєї історичної пам'яті, своєї етнічної окремішності. На Східній Слобожанщині в умовах масової русифікації, відходу від українського культурного життя значної частини українського дворянства та денационалізації політичної еліти, саме українського селяни, кустарі та ремісники були впродовж другої половини XIX – початку XX ст. органічним носієм традиційної народної культури, що існувала в їх світобаченні, віруваннях і обрядах, в побуті, одязі, трудовій діяльності. На Східній Слобожанщині саме українські селяни, кустарі та ремісники, що становило майже 90 % населення регіону, впливали на розвиток української етнічної культури не лише творенням і збережен-

ням музичної, пісенної творчості, поетичних фольклорних творів, але й розвитком художніх промислів, зокрема виробництвом художнього текстилю [7, с. 114-115].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проаналізувавши наукові роботи і джерела з обраної теми, можна зробити висновок про те, що в історичній та культурній спадщині Східній Слобожанщині функціонально-смысловим значенням землеробства і кустарних промислів був їх нерозривний зв'язок з побутом місцевого українського етнічного населення. Вироби хліборобів, кустарів й ремісників входили в оздоблення житла, прикрашали одяг, брали участь у формуванні естетичних смаків людини, вони вчили любити й цінувати національну культуру українського народу. Українські народні майстри Східній Слобожанщині значно сприяли національному самоусвідомленню, забезпечували розповсюдження традицій української народної культури. Своєю великою роллю в духовному і політичному житті суспільства народні майстри викликали симпатію, притягували погляди передової, національно свідомої частини української інтелігенції, яка розгортала процес національно-культурного відродження України. Збір і вивчення зразків виробів народних промислів та ремесел вражають естетичною досконалістю, стилістичним розмаїттям. Виявилось, що протягом другої половини XIX - початку XX ст. кустарні промисли та ремесла українського населення Східної Слобожанщини, не дивлячись на розвиток машинного виробництва, не втрачало свого значення в етнокультурному просторі України. В умовах українського національного відродження друга половина XIX – початок XX ст. став періодом найвищого розвитку кустарних осередків на тій частині території Курської та Воронізької губерній, яку населяли етнічні українці. Упродовж цього періоду дрібне промислове виробництво Східній Слобожанщині як суттєвий компонент української народної економіки та культури розвивалося в гранично сприятливих умовах ринкової трансформації всієї Наддніпрянської України.

Можна констатувати, що для України другої половини XIX – початку XX ст. був характерний процес реалізації ідей національного відродження. В цих умовах народні майстри Східній Слобожанщині ставили перед собою основною метою збереження українські національної ідентичності, традиційної народної культури і мови, популяризація української історії, передачу дітям українських народних виробничих традицій тощо. Саме тому, національно свідомою частиною української інтелігенції та земських діячів також бачили своє завдання в тому, щоб, по-перше, зберегти «душу українського народу», показати національний характер народного мистецтва; по-друге, допомогти кустарній промисловості в складних економічних умовах. Саме завдяки коштам, які виділялися земствами і сільськогосподарськими товариствами, слобідсько-українським народним майстрам вдалося популяризувати традиційні кустарні вироби не лише за межами Східній Слобожанщині, але й на багатьох всеросійських та всесвітніх виставках.

Вивчення й аналіз фактичного матеріалу дозволяє зробити висновок про те, що народні промисли та ремесла українського населення Східної Слобожанщини необхідно розглядати як модель багатоваріантної української культури, а збереження й розвиток цих промислів як спосіб відродження української культурної ідентичності в умовах національного відродження другої половини XIX – початку XX ст. В цей період українські землероби та кустарні майстри Східної Слобожанщини ставили перед собою основною метою збереження українські національної ідентичності, традиційної народної культури і мови, популяризації української історії, передачу наступним поколінням українських народних виробничих традицій. Можна також констатувати, що для Східної Слобожанщини другої половини XIX – початку XX ст. був характерний процес реалізації ідей національного відродження. Саме тому, зусилля народних майстрів Східній Слобожанщині були спрямовані не тільки на отримання власного прибутку та розвиток комерційної справи, але й на національне

виховання українського населення, популяризацію українських художньо-естетичних цінностей, задоволення духовних потреб мешканців Східної Слобожанщини. Своєю працею українські землероби та кустарні народні майстри переконливо доводили, що українці мають багатовікову культурну спадщину, самобутню виробничу культуру, яка була сформована на основі професійного мистецтва світового значення.

Все це культурне багатство Східної Слобожанщини вимагає свого збереження й розвитку. Сучасні процеси глобалізації й уніфікації, що часто приводять до розмивання національної культури, руйнування традицій, масштабного впровадження масової культури, змушують нас шукати нові, адекватні сучасним умовам форми збереження й трансляції етнічних цінностей, висувають особливі вимоги до мотиваційного поля етнічної приналежності. Проте, у Новій Незалежній Україні національна ідентифікація в народно-промисловому вираженні досить часто залишається незадоволеною. Вивчене нами дає підстави констатувати, що українське суспільство повинно зрозуміти, що всі види господарських занять українського населення Східної Слобожанщини є національним надбанням і духовним багатством. Тому їх збереження, відродження й розвиток як частини національної спадщини українського народу повинне стати одним із пріоритетів державної політики України. В умовах українського національного відродження традиції східно-слобожанські господарські заняття мали величезний вплив на характер формування стильових особливостей як українського, російського, так й світового малого промислового виробництва. Сполучення національних традицій і новаторства, стильових особливостей і творчої імпровізації, колективних начал і поглядів окремої особистості, рукотворності художніх виробів і високого професіоналізму протягом другої половини XIX – початку XX ст. стали характерними рисами творчої праці українських народних майстрів, яким пощастилося проживати на землях Східної Слобожанщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России (1881 – 1904 гг.). М.: Наука, 1980. 239 с.
2. Борисовский район – центр мастеровых России / [ред. А. В. Колесникова]. Тула: Изд-во Вести, 2008. 36 с.
3. Волков Ф.К. Этнографические особенности украинского народа // *Украинский народ в его прошлом и настоящем*. Петроград: Тип. т-ва Общественная польза, 1916. Т. 2. С. 455-647.
4. Годовой отчет Курского губернского земства. 1911 год. СПб.: Тип В. Киршбаума, 1912. 225 с.
5. Годовой отчет Курского губернского земства. 1916 год. СПб.: Тип В. Киршбаума, 1916. 188 с.
6. Годовой отчет о деятельности Курского губернского земства за 1908 г. Курск.: Тип. губ. правления, 1909. 115 с.
7. Годовой отчет о деятельности складов кустарных изделий Воронежского земства за 1908 г. Воронеж.: Тип. губ. правления, 1909. 115 с.
8. Данные подворной сельскохозяйственной переписи в Курской губернии, произведенной земством в 1912 г. Курск: Тип. губ. земства, 1914. 195с.
9. Добротворский Н.А. Кустарные промыслы Курской губернии. Курск: Тип. земства, 1886. 255 с.
10. Ежегодник Главного Управления Землеустройства и Земледелия по Департаменту Земледелия. Год шестой 1912. СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1913. 717, 7 с.
11. Ежегодник Главного Управления Землеустройства и Земледелия по Департаменту Земледелия. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1910. 692 с.
12. Ежегодник Департамента земледелия за 1906. – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1907. – 281с.
13. Журнал Совещания о нуждах кустарного производства. – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1902. – 39 с.
14. Журнал Совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1905. – 116 с.
15. Карнаухова Е.С. Размещение сельского хозяйства России в период капитализма (1860-1914гг.). М.: Изд-во АН СССР, 1951. 215 с.
16. Корневская Н.Н. Бюджетные обследования крестьянских хозяйств в дореволюционной России. – М.: Госстатиздат, 1954. – 156 с.
17. Маслов Н.П. Обрабатывающие промыслы крестьян Грайворонского уезда в 1861 – 1914 годах // *Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: Материалы региональной научно-практической конференции*. – Белгород: БГПУ, 2000. – С.28-39.
18. Материалы по текущей сельскохозяйственной статистике Курской губернии. – Изд. Курской губернской земской управы. – Курск : Тип. Курск. губ. земства, 1913. – 176 с.
19. Материалы по текущей сельскохозяйственной статистике Курской губернии. – Курск: Тип. Курск. губ. земства, 1916. – 196с.
20. Материалы по текущей сельскохозяйственной статистике Курской губернии. – Изд. Курской губернской земской управы. – Курск: Тип. Курск. губ. земства, 1913. – 176 с.
21. Отчеты Курской губернской земской управы за 1907 год по оценочно-статистическому отделу. К.: Тип.губ. правления, 1908. 56 с.
22. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII - XVIII вв. Харьков: Харьк. кн. изд., 1964. 460 с.
23. Статистика Российской Империи. – СПб.: Тип. МВД, 1914. – 652 с.
24. Трубочанінов М. А. Роль земств у розвитку кустарного виробництва сільськогосподарського реманенту в Україні // *Історія та географія: Зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди*. Х.: Майдан, 2008. № 32. С. 278 – 291.
25. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. Киршбаума, 1880. – Т. 6. – 174, 776, 364, 95 с.

REFERENCES

1. Anfimov A.M. Krestyanskoe hozyajstvo Evropejskoj Rossii (1881 – 1904 gg.). M.: Nauka, 1980. 239 s.

2. Borisovskij rajon – centr masterovyh Rossii / [red. A. V. Kolesnikova]. Tula: Izd-vo Vesti, 2008. 36 s.
3. Volkov F.K. Etnograficheskie osobennosti ukrainskogo naroda // Ukrainskij narod v ego proshlom i nastoyashem. Petrograd: Tip. t-va Obshestvennaya polza, 1916. T. 2. S. 455-647.
4. Godovoj otchet Kurskogo gubernskogo zemstva. 1911 god. SPb.: Tip V. Kirshbauma, 1912. 225 s.
5. Godovoj otchet Kurskogo gubernskogo zemstva. 1916 god. SPb.: Tip V. Kirshbauma, 1916. 188 s.
6. Godovoj otchet o deyatelnosti Kurskogo gubernskogo zemstva za 1908 g. Kursk.: Tip. gub. pravleniya, 1909. 115 s.
7. Godovoj otchet o deyatelnosti skladov kustarnyh izdelij Voronezhskogo zemstva za 1908 g. Voronezh.: Tip. gub. pravleniya, 1909. 115 s.
8. Dannye podvornoj selskohozyajstvennoj perepisi v Kurskoj gubernii, proizvedennoj zemstvom v 1912 g. Kursk: Tip. gub. zemstva, 1914. 195s.
9. Dobrotvorskij N.A. Kustarnye promysly Kurskoj gubernii. Kursk: Tip. zemstva, 1886. 255 s.
10. Ezhegodnik Glavnogo Upravleniya Zemleustrojstva i Zemledeliya po Departamentu Zemledeliya. God shestoj 1912. SPb.: Tip. V.Kirshbauma, 1913. 717, 7 s.
11. Ezhegodnik Glavnogo Upravleniya Zemleustrojstva i Zemledeliya po Departamentu Zemledeliya. SPb.: Tip. V.F. Kirshbauma, 1910. 692 s.
12. Ezhegodnik Departamenta zemledeliya za 1906. – SPb.: Tip. V.Kirshbauma, 1907. – 281s.
13. Zhurnal Soveshaniya o nuzhdah kustarnogo proizvodstva. – SPb.: Tip. V.Kirshbauma, 1902. – 39 s.
14. Zhurnal Soveshaniya o nuzhdah selskohozyajstvennoj promyshlennosti. – SPb.: Tip. V.Kirshbauma, 1905. – 116 s.
15. Karnauhova E.S. Razmeshenie selskogo hozyajstva Rossii v period kapitalizma (1860-1914gg.). M.: Izd-vo AN SSSR, 1951. 215 s.
16. Korenevskaya N.N. Byudzhethnye obsledovaniya krestyanskih hozyajstv v dorevolucionnoj Rossii. – M.: Gosstatizdat, 1954. – 156 s.
17. Maslov N.P. Obrabatyvayushie promysly krestyan Grajvoronskogo uezda v 1861 – 1914 godah // Yug Rossii v proshlom i nastoyashem: istoriya, ekonomika, kultura: Materialy regionalnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. – Belgorod: BGPU, 2000. – S.28-39.
18. Materialy po tekushej selskohozyajstvennoj statistike Kurskoj gubernii. – Izd. Kurskoj gubernskoj zemskoj upravy. – Kursk : Tip. Kursk. gub. zemstva, 1913. – 176 s.
19. Materialy po tekushej selskohozyajstvennoj statistike Kurskoj gubernii. – Kursk: Tip. Kursk. gub. zemstva, 1916. – 196s.
20. Materialy po tekushej selskohozyajstvennoj statistike Kurskoj gubernii. – Izd. Kurskoj gubernskoj zemskoj upravy. – Kursk: Tip. Kursk. gub. zemstva, 1913. – 176 s.
21. Otchety Kurskoj gubernskoj zemskoj upravy za 1907 god po ocenочно-statisticheskomu otdelu. K.: Tip.gub. pravleniya, 1908. 56 s.
22. Slyusarskij A.G. Socialno-ekonomicheskoe razvitie Slobozhanshiny HVII - HVIII vv. Harkov: Hark. kn. izd., 1964. 460 s.
23. Statistika Rossijskoj Imperii. – SPb.: Tip. MVD, 1914. – 652 s.
24. Trubchaninov M. A. Rol zemstv u rozvitku kustarnogo virobniictva silskogospodarskogo remanentu v Ukrayini // Istoriya ta geografiya: Zb. nauk. pr. Hark. nac. ped. un-tu im. G. S. Skovorodi. H.: Majdan, 2008. № 32. S. 278 – 291.
25. Trudy komissii po issledovaniyu kustarnoj promyshlennosti v Rossii. – SPb.: Tip. Kirshbauma, 1880. – T. 6. – 174, 776, 364, 95 s.